

Σημίτη Μαριλένα
Λέκτορας
Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Δύο Όψεις της Κοινωνίας των Πολιτών: Η Πάλη για Ηγεμονία

Ο όρος κοινωνία των πολιτών χρησιμοποιείται ευρέως στις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες προκαλώντας μία σύγχυση για το τι είναι τελικά η κοινωνία των πολιτών. Ο σημερινός ακαδημαϊκός διάλογος για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας των πολιτών συνοδεύεται συνήθως από την προσπάθεια προσδιορισμού του πολιτικού στίγματος της κοινωνίας των πολιτών. Είναι η κοινωνία των πολιτών ένας χώρος όπου διασφαλίζεται η αυτονομία έναντι του κράτους και της αγοράς και αναπτύσσονται μορφές ριζοσπαστικής δημοκρατίας ή είναι αντίθετα η κοινωνία των πολιτών ένα «μοντέλο» το οποίο προωθείται από τα κράτη-έθνη και του διεθνείς οργανισμούς στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης πολιτικής;

Η σκέψη του Γκράμσι είναι καθοριστική για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τις αντιφατικές ερμηνείες της κοινωνίας των πολιτών καθώς και την ανάδειξη της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών σε κεντρικό στοιχείο της σημερινής ακαδημαϊκής αντιπαράθεσης. Ο Γκράμσι, όπως είναι γνωστό, προσδιορίζει δύο επίπεδα στο εποικοδόμημα κάθε κοινωνικού σχηματισμού: 1) την «πολιτική κοινωνία», δηλαδή το κράτος και το νομοθετικό καθεστώς και 2) την «κοινωνία των πολιτών», δηλαδή το σύνολο των οργανισμών που καλούνται ιδιωτικοί. Το κράτος ασκεί την άμεση κυριαρχία, μέσω της βίας και του καταναγκασμού, ενώ στην κοινωνία των πολιτών ασκείται η «ιδεολογική ηγεμονία» μέσω της συναίνεσης και της πειθούς. Ο Γκράμσι

στην ανάλυσή του υπογραμμίζει: 1) τον ιστορικό χαρακτήρα της κοινωνίας των πολιτών. Κάθε κοινωνία των πολιτών είναι συνάρτηση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και επομένως δεν μπορεί να αναχθεί σε μία αφηρημένη και καθολική έννοια και 2) ότι η «κοινωνία των πολιτών» αποτελεί μία κοινωνική δομή που βρίσκεται σε διαρκή διαλεκτική σχέση τόσο με το κράτος, όσο και με την υλική βάση της κοινωνίας. Η εισήγηση θα βασιστεί στην ανάλυση του Γκράμισι για να ερμηνεύσει δύο διαμετρικά αντίθετες εκδοχές του όρου «κοινωνία των πολιτών». Η πρώτη εκδοχή συνδέεται με την εμφάνιση των Νέων Κοινωνικών Κινήματων (NKK) στη Δυτική Ευρώπη τις δεκαετίες 1970 - 1980 και η δεύτερη με την ανάδειξη του μοντέλου της χρηστής διακυβέρνησης στη διεθνή κοινότητα από τη δεκαετία του '90 και έπειτα.

Πολλοί αναλυτές θεωρούν, ότι η σύγχρονη επανεμφάνιση του όρου κοινωνία των πολιτών χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του '80, όταν η κατάρρευση των πρώην κομμουνιστικών καθεστώτων συνοδεύτηκε από μία έντονη κινητοποίηση της κοινωνίας των πολιτών. Ο όρος όμως είχε ήδη εμφανιστεί στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία στα τέλη της δεκαετίας του '70 σε σχέση με τα αναδυόμενα τότε Νέα Κοινωνικά Κινήματα (το φεμινιστικό, το οικολογικό, το κίνημα ειρήνης, το αντιπυρηνικό, τους καταληψίες σπιτιών, τα κινήματα αντικουλτούρας, κ.λπ.). Η απαρχή των κινημάτων αυτών τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ενώ ως προπομπός τους θεωρείται το φοιτητικό κίνημα του Μάη του '68. Τα NKK είχαν ως κοινή συνισταμένη την αντίθεσή τους στο κυρίαρχο μεταπολεμικό μοντέλο οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης στη Δυτική Ευρώπη. Το μοντέλο αυτό στηρίχτηκε σε τρεις θεμελιώδεις άξονες: την κατοχύρωση της ασφάλειας από οποιαδήποτε εξωτερική πολεμική απειλή, την επίτευξη της πολιτικής σταθερότητας

και συναίνεσης (για την αποφυγή φαινομένων όπως ο φασισμός) και τέλος την μεγέθυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και έπειτα, όμως, άρχισε να γίνεται σταδιακά ορατή μία «κρίση εξουσίας». Με το φοιτητικό κίνημα του Μάη του '68 αμφισβητείται ανοιχτά η ιδεολογική ηγεμονία του μεταπολεμικού μοντέλου, ενώ τη δεκαετία του '70 οι οικονομικές συνέπειες των πετρελαϊκών κρίσεων του '73 και του '79 ενισχύουν περαιτέρω την αμφισβήτηση του υφιστάμενου μοντέλου οργάνωσης. Η «κρίση εξουσίας» οδήγησε στη διάσπαση των μέχρι πρότινος σταθερών κοινωνικών συμμαχιών. Μέλη των νέων μεσαίων στρωμάτων (ιδιαίτερα άτομα που εργάζονταν στο δημόσιο τομέα ή στον τομέα των υπηρεσιών), άτομα μη ενταγμένα ή κινούμενα στο περιθώριο της αγοράς εργασίας (δηλαδή φοιτητές, άνεργοι, συνταξιούχοι, κ.λπ.) καθώς και τμήματα των παλαιών μεσαίων τάξεων συσπειρώθηκαν γύρω από τα αναδυόμενα ΝΚΚ. Ο πολιτικός λόγος που άρθρωσαν τα ΝΚΚ ήταν ένας λόγος «αντι-ηγεμονικός» καθώς δεν περιοριζόταν στην κριτική επιμέρους θεσμών και ρυθμίσεων του μεταπολεμικού μοντέλου αλλά επεκτεινόταν στις ιδεολογικές βάσεις του σύγχρονου βιομηχανικού πολιτισμού. Ο πολιτικός τους λόγος ήταν ξεκάθαρα αντι-καπιταλιστικός και αντι-κρατικός. Συνεπώς, η λογική του κέρδους, η εμπορευματοποίηση, ο καταναλωτισμός, ο πολιτικός συγκεντρωτισμός, η γραφειοκρατία, ο κρατικός σχεδιασμός, ο μιλιταρισμός, η κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση, η πατριαρχία καταδικάζονταν από τα ΝΚΚ. Τα κινήματα αυτά διεκδικούσαν νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, που δεν θα θεμελιώνονταν σε σχέσεις εξουσίας και θα ανέτρεπαν τις υφιστάμενες ιεραρχικές δομές. Ο «αντι-ηγεμονικός» λόγος των ΝΚΚ, που στρεφόταν ενάντια στην επεκτατική λογική τόσο του κράτους όσο και της αγοράς, οδήγησε σε μία εκτεταμένη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία για την «κοινωνία των πολιτών» ως το κατεξοχήν πεδίο συγκρότησης

ενός νέου επαναστατικού υποκειμένου. Στις αναλύσεις της εποχής η κοινωνία των πολιτών προβάλλεται ως ένας χώρος αντίστασης, ένας χώρος όπου τα κοινωνικά υποκείμενα διαθέτουν ακόμα την απαραίτητη αυτονομία για να μπορέσουν να αρθρώσουν έναν αντι-ηγεμονικό λόγο. Επομένως, την περίοδο εκείνη η κοινωνία των πολιτών προβάλλεται ως η κατεξοχήν κοινωνική δομή, που ευνοεί την ανάπτυξη μίας συγκρουσιακής πολιτικής δράσης.

Η «κρίση εξουσίας» της δεκαετίας του '70 οδήγησε σταδιακά στην ανάδειξη και την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού τη δεκαετία του '80. Στα πλαίσια του νεοφιλελευθερισμού η έννοια της κοινωνίας των πολιτών δεν εξαφανίζεται αλλά επαναπροσδιορίζεται. Στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο μεγεθύνεται ο αντι-κρατικός χαρακτήρας της κοινωνίας των πολιτών καθώς και η αυτονομία της έναντι της αγοράς. Στα δύο αυτά στοιχεία προστίθενται μία σειρά από νέες ιδιότητες της κοινωνίας των πολιτών, που προβάλλονται ως ενυπάρχουσες στην ίδια τη φύση της κοινωνίας των πολιτών. Στη νέα εκδοχή, η κοινωνία των πολιτών ταυτίζεται απόλυτα με τον πλουραλισμό και την πολυφωνία, την ειρηνική επίλυση των συγκρούσεων, το σεβασμό της διαφορετικότητας, την κοινωνική εμπιστοσύνη και τέλος την προώθηση των δημοσίων αγαθών (σε αντίθεση με τα ιδιωτικά ή μερικά συμφέροντα). Το νέο αυτό μοντέλο της κοινωνίας των πολιτών αποκρυσταλλώνεται πλέον με σαφήνεια στην ατζέντα της χρηστής διακυβέρνησης, που προωθείται σήμερα από τους διεθνείς και πολυμερείς οργανισμούς προς τρίτες χώρες, κυρίως τις αναπτυσσόμενες.

Η ατζέντα της χρηστής διακυβέρνησης δίνει έμφαση στη ορθολογική λειτουργία των θεσμών για την επίτευξη των στόχων της οικονομικής ανάπτυξης,

της πολιτικής σταθερότητας και της ασφάλειας. Σύμφωνα με το μοντέλο της χρηστής διακυβέρνησης οι θεσμοί (κυρίως βέβαια το κράτος) πρέπει να διέπονται από τις αρχές της διαφάνειας και της λογοδοσίας. Στο μοντέλο αυτό η κοινωνία των πολιτών καλείται να συμβάλλει στην εδραίωση της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και στην πάταξη της διαφθοράς μέσω της συστηματικής παρακολούθησης και του αποτελεσματικού ελέγχου του κράτους. Ταυτόχρονα καλείται να ενισχύσει την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική σταθερότητα, κυρίως παρέχοντας κοινωνικές υπηρεσίες και απορροφώντας τις αρνητικές κοινωνικές συνέπειες από τις προτεινόμενες οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Η κοινωνία των πολιτών, θεωρείται τώρα ικανή να συμβάλλει στους προαναφερόμενους στόχους, καθώς λόγω της ενισχυμένης αυτονομίας της έναντι του κράτους και της αγοράς, υπακούει αποκλειστικά και μόνο στους εγγενείς κανόνες που τη διέπουν (την πολυφωνία, τον πλουραλισμό, την ειρηνική επίλυση των συγκρούσεων, την προώθηση του δημοσίου συμφέροντος, κλπ). Η κοινωνία των πολιτών, επομένως, στο μοντέλο της χρηστής διακυβέρνησης παύει να αποτελεί ένα πεδίο που συγκροτείται από αντιτιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις, που αρθρώνουν πολιτικά αιτήματα. Η κοινωνία των πολιτών από κοινωνική δομή μετατρέπεται σε υποκείμενο, έναν πολιτικά ουδέτερο και τελείως αυτόνομο φορέα. Έναν φορέα που επιφέρει σταθερά θετικά αποτελέσματα λόγω των εγγενών χαρακτηριστικών του.

Είναι σαφές, ότι στο νέο μοντέλο της χρηστής διακυβέρνησης η κοινωνία των πολιτών αποκόβεται από τον κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο εντάσσεται. Παύει να είναι ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη και αποκτάει πάγια χαρακτηριστικά, που συγκροτούν πλέον έναν ιδεότυπο, ένα «μοντέλο» της κοινωνίας των πολιτών. Επιπρόσθετα, στα πλαίσια της ατζέντας της «χρηστής διακυβέρνησης» οι διεθνείς και πολυμερείς οργανισμοί προωθούν πολιτικές που

«εξάγουν» το μοντέλο αυτό προς τις αναπτυσσόμενες χώρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών στις χώρες του Μεσογειακού Νότου. Στο πλαίσιο των προγραμμάτων αυτών χρηματοδοτούνται μόνο εκείνες οι οργανώσεις, που αντιστοιχούν στο φιλελεύθερο, ευρωπαϊκό πρότυπο της κοινωνίας των πολιτών (κυρίως Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ), που έχουν επαφές με διεθνή δίκτυα ΜΚΟ). Αντίθετα, εξαιρούνται οι μη κοσμικές οργανώσεις καθώς και εκείνες, που εκφράζουν προνεωτερικές δομές, παρά το γεγονός, ότι οι δύο αυτές κατηγορίες συγκροτούν τη μεγάλη πλειοψηφία των ιδιωτικών οργανώσεων στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες. Γίνεται σαφές, ότι η ΕΕ μέσω της χρηματοδότησης ασκεί ουσιαστικά έναν παρεμβατικό ρόλο, ο οποίος αποσκοπεί στην επανα-θεμελίωση της κοινωνίας των πολιτών στις υφιστάμενες κοινωνίες. Το παράδειγμα των χωρών του Μεσογειακού Νότου εκφράζει γλαφυρά πως στις δεκαετίες '90 και 2000 ο όρος κοινωνία των πολιτών, όχι μόνο επανερμηνεύεται σε μία τελείως διαφορετική βάση από την προηγούμενη περίοδο, αλλά καθίσταται πλέον συστατικό στοιχείο της προσπάθειας άσκησης ενός ηγεμονικού λόγου.

Εάν λοιπόν, τις δεκαετίες '70 και '80 ο όρος κοινωνία των πολιτών συνδέθηκε με την άρθρωση ενός αντι-ηγεμονικού λόγου και ταυτίστηκε με το στοιχείο της σύγκρουσης, τις δεκαετίες του '90 και του 2000 ο όρος «κοινωνία των πολιτών» ταυτίζεται με την πολιτική σταθερότητα και την κοινωνική συναίνεση και καθίσταται συστατικό στοιχείο ενός ηγεμονικού λόγου. Οι πολλαπλές και συγκρουόμενες ερμηνείες του όρου κοινωνία των πολιτών, που έχουν αρθρωθεί τις τελευταίες δεκαετίες καταδεικνύουν, ότι η ίδια η ερμηνεία του όρου «κοινωνία των πολιτών» έχει πλέον καταστεί ένα κεντρικό στοιχείο της πάλης για ιδεολογική

ηγεμονία. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Γκράμσι, η ηγεμονία σε μία δεδομένη ιστορική περίοδο προσδιορίζει την ερμηνεία των υφιστάμενων δομών και θεσμών. Οι υφιστάμενες ιδεολογικές συγκρούσεις για την ερμηνεία της κοινωνίας των πολιτών «ως χώρο σύγκρουσης» (π.χ. κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης) ή «ως χώρο συναίνεσης» (π.χ. συναινετική προώθηση του δημοσίου συμφέροντος) δεν αποτελούν παρά ένα στοιχείο της ιδεολογικής πάλης για την ευρύτερη πολιτική ανάγνωση της κοινωνικής πραγματικότητας σήμερα.

Μία μυθοποίηση, όμως, της κοινωνίας των πολιτών είτε ως «ο κατεξοχήν χώρος σύγκρουσης» είτε αντίθετα ως «ο κατεξοχήν χώρος συναίνεσης» αποσιωπά, ότι η κοινωνία των πολιτών ως ιστορική δομή δεν έχει έναν αμετάβλητα προοδευτικό ή συντηρητικό χαρακτήρα. Η απάντηση για την πολιτική ταυτότητα που έχει ή θα αποκτήσει μελλοντικά η κοινωνία των πολιτών σε έναν κοινωνικό σχηματισμό δεν μπορεί παρά να αναζητηθεί, όπως μας υπενθυμίζει ο Γκράμσι, στον ίδιο τον κοινωνικό σχηματισμό και την ανθρώπινη δράση.